

УДК 94(477):316.343.37

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО СЕЛА В УКРАЇНІ

*М. Габрель, к. т. н., Н. Черевко, асистент
Львівський національний аграрний університет*

Постановка проблеми. Розвиток історичного села актуальний для нашої країни, оскільки історія України невідривно пов'язана зі сільським середовищем, від розвитку чи занепаду якого значною мірою залежить розвиток держави загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку села в Україні досліджує чимало науковців, зокрема І. Віншу, Н. Кончуков, Р. Сілецький, Г. Лоїк, А. Степанюк, С. Соколов, Ю. Соломін, І. Базарник, Т. Панченко та ін. Проте для розроблення напрямів розвитку села його слід розглядати в комплексі, зокрема в історичному контексті.

Постановка завдання. Наше завдання – дослідження історії розвитку та передумови формування українського села.

Виклад основного матеріалу. Появу села як поселення вчені датують VI–III тис. до н.е. (період зародження сільського господарства). Це соціально-планувальна система, яка об'єднує сільськогосподарські та промислові підприємства, житлові райони, складські території, транспортний благоустрій, системи інженерних мереж, озеленення тощо [1, с. 41]. Водночас села мають значний потенціал збереження національних архітектурних традицій [3, с. 41]. Основною ознакою села як такого є перевага аграрного виробництва. Для кожної суспільно-економічної формації характерні специфічні форми розселення. Розмаїття соціально-економічних, господарських і культурних особливостей регіонів світу зумовило багатогранність прийомів планування.

Як ми зазначали, витоки українського села сягають ще IV тис. до н.е. Особливістю трипільської культури слід вважати те, що її носіями були землеробські племена (Південно-Східна Європа). На окрему увагу заслуговує планування трипільських поселень. Їх зводили у долинах річок, на високих пагорбах. Це були гігантські (площею до 400 га) колоподібні або еліпсоподібні протоміста, щільність забудови яких зростала від центру до периферії. Типове трипільське поселення налічувало до 12 кільцевих вулиць. Кожні 50 років трипільці спалювали свої поселення, потім шукали нове місце для житла. Містобудівні прийоми Трипільля покладено в основу забудови старослов'янських міст і городищ Київської Русі [6]. Принципи будівництва поселень давніх хліборобів наслідували й на інших землях

континенту та Малої Азії.

У Київській Русі для формування сільських поселень був поширений принцип садибної забудови. При цьому житлові будинки разом із господарськими будівлями розміщували на обгороджених ділянках. Для цього періоду властиві дерев'яне будівництво та відсутність стереотипів і жорстких планувальних схем. Це сприяло до створенню різноманітних мальовничих просторово-композиційних і планувальних рішень. У зв'язку з нападами степових кочівників люди шукали важкодоступні місця. Так виникли поселення на заболочених територіях, у лісах і в горах [8, с. 21]. Відомо, що саме завдяки розташуванню на болотах с. Підліски (біля Львова) не пограбували татари, коли винищували всі довколишні поселення.

Про принципово нове село можна говорити, починаючи з XVIII ст. Це поселення в царській Росії, які відрізнялися щільною забудовою з невеликими садибами селянських дворів. Поселення були переважно компактними. Вулиці мали криволінійні контури без сталої ширини. Зазвичай не дотримувалися протипожежних і санітарних розривів. Проте загалом садибні будівлі вирізнялися доцільністю планувальної організації та раціональним використанням матеріалів і конструкцій. Водночас XVIII ст. треба виокремити як період будівництва великої кількості сіл, передусім через переселення кріпаків. Забудова стала інтенсивною, а планування – стихійним. Регулювати планування й забудову міст і сіл у Російській імперії почали під час правління Петра I. У 1722 р. було видано указ «Про будову селянських дворів по спеціальному кресленню». Відтоді забудову впорядковували й ущільнювали. Садиби з дворами будували «гніздами», а між дворами облаштовували городи. Відстань між дворами була не меншою за 30 сажнів (близько 60 м). Житлові будинки винесли на червону лінію забудови, причому ширина вулиць істотно збільшилася. Пізніше прийняли укази, які регламентували створення торгових, культових площ, ансамблів, поштових станцій тощо.

Містобудівні заходи XVII–XIX ст. відіграли важливу роль у розвитку сільського планування, зокрема саме в цей період почали здійснювати облік природно-кліматичних чинників з урахуванням місцевих традицій. Села цього періоду розташовували в долинах і споруджували компактно або вздовж доріг (лінійне планування). Для уникнення снігових заметів вулиці орієнтували в напрямі пануючих вітрів. Забудова підкорялася загальному просторовому ритму.

У 1830 р. було затверджено «Положення для влаштування селищ», що містило рекомендації перебудови та реконструкції існуючих сіл. У додатках подавалися «зразкові» схеми планування сіл, своєрідні прототипи типових проєктів. Креслення вирізнялося регулярністю композиції плану:

зображення вулиць було прямолінійним, їх перетини під прямими кутами; квартали створювали невеликих розмірів, головний фасад житлових будинків повертали до вулиці.

Наприкінці XVIII ст., після відміни кріпацтва в Російській імперії, стрімко розвивалася промисловість, з'явилися фабричні села. Розвиток капіталізму вплинув на планування й забудову сільських поселень. У їх просторовій організації з'явилося соціальне зонування (розподіл центральної частини й периферії). У центральній частині поселень розташовували площі й основні кам'яні будівлі: адміністративні споруди, культові й торгові комплекси, багаті житлові будинки. Околиці переважно забудовували типовими дерев'яними будинками.

Акцентуючи увагу на селах Галичини, варто зазначити, що за часів перебування Західної України під владою Австрійської імперії в центральних селах розміщували типові споруди, наприклад: церкву, школу, шинок. Нерідко своєрідною окрасою села були водяні та вітряні млини [8, с. 23]. Специфічним було й формування сіл у гірській місцевості Карпат. У XIX – на початку XX ст. планувальну структуру гірського поселення визначав профіль його основного виробництва. Зокрема, на Бойківщині й Лемківщині, де переважало землеробство, поселення були компактними і розташовувались у гірських долинах, головна дорога найчастіше проходила вздовж рік, сполучаючи всі селянські двори між собою й зі сусідніми поселеннями. Водночас на Гуцульщині, де переважало тваринництво, структура села була розкиданою вздовж долин і на схилах гір. Їх головна дорога забезпечувала зв'язок лише між населеними пунктами. Ще однією ознакою гірського села є відсутність композиційно виділеного центру. Найчастіше ним вважали простір біля церкви чи будинку громадського управління [7, с. 29].

Радянський період розвитку сільських поселень умовно можна розділити на чотири етапи: I – 1917-1930 рр.; II – 1930-1940; III – 1945-1962; IV – 1962-1990 рр. [5].

Упродовж 1917-1930 років середня частка міського населення становила 16,1%. Саме тоді у селах почали організовувати сільсько-господарські комуні. Пізніше була створена система державних сільськогосподарських підприємств радгоспів. У містобудуванні ввели застосування централізованого підходу за єдиним принципом і чіткою організацією. Це дало змогу ліквідувати перенаселення в містах, сприяючи розвитку села. У 20-30-ті рр. XX ст. головною містобудівною проблемою стала ліквідація протиріч між містом і селом.

У 30-40-х рр. XX ст. частка міського населення зростає фактично вдвічі (34%). Тенденція до укрупнення господарств і зростання

сільськогосподарських підприємств вимагали будівництва спеціалізованих виробничо-господарських споруд. У цей період у країні зводили великі тваринницькі ферми, виробничі двори і комплекси. Новим у плануванні й функціональній організації можна вважати групування сільськогосподарських будівель за призначенням і перенесення виробництва на околицю населених пунктів. Отож, у планувальній структурі села з'явилися ознаки функціонального виокремлення виробничої й сільбищної зон. У 1933 р. вийшла Постанова «Про складання і затвердження проектів планування і соціалістичної реконструкції міст та інших населених пунктів Союзу РСР», в якій було встановлено єдині склад і порядок розробки й узгодження проектів містобудівних та інших поселень. Тоді ж почали створювати спеціальні архітектурно-проектні організації й майстерні.

Друга світова війна завдала величезного збитку народному господарству України. Відновні роботи розпочалися одразу після визволення території. Розпочалося активне будівництво громадських і культурно-побутових будівель. Основою проектування населеного пункту стала комплексна розробка проекту, коли у взаємозв'язку вирішували питання планування, архітектурної композиції, благоустрою, економіки тощо. Під час складання схеми планування визначали перспективний розвиток села чи селища, окреслювали їх зовнішні зв'язки, встановлювали розташування центру, напрям основних вулиць, розміри структурних елементів населеної зони, приймали принципові рішення щодо інженерно-технічного забезпечення. Для сіл почали розробляти та споруджувати багатоквартирні житлові будинки. Методи, поширені в містобудівній практиці 40-50 років ХХ ст., згодом були закріплені в СніП та ДБН. У цей період розгорнулося широке будівництво водних каналів і ГЕС; мешканців із затоплених територій переселяли на цілині землі. Так виникали нові поселення, зазвичай великі, навколо яких розташовувалась і низка малих сіл.

Підвищення вимог до архітектури будівель, рівня культурно-побутового обслуговування та благоустрою вимагало перетворення селищ у населені пункти нового типу. Для поліпшення умов проживання і підвищення комфортності середовища використовували раціональні прийоми планування зі застосуванням досконаліших будівель. У 1968 р. прийнято постанову про впорядкування будівництва на селі, де зазначені недоліки й окреслено загальні шляхи поліпшення будівництва; створено низку експериментальних проектів із використанням прогресивних прийомів планування та передових методів будівництва; особливу увагу приділено комплексності забудови у співвідношенні зі зовнішнім середовищем.

Удосконалення сільського середовища охоплює соціальний,

ідеологічний, естетичний та біологічний аспекти. Останній передбачає врахування внутрішніх і зовнішніх зв'язків людини з природою в мікро- та макрокосмосі [1, с. 4]. Саме в 70-х роках ХХ ст. скерованість на глобалізацію дала результати: вперше в УРСР частка міського населення перевищила сільське (відповідно 55 і 45%). На сьогодні чимало сільських поселень розташовані біля річок, водних об'єктів або транспортних магістралей. Великі за площею господарства досягають і 20–40 тис. га. Зазвичай вони утворюються в результаті об'єднання чи кооперації кількох дрібніших. Кількість мешканців у тому чи іншому населеному пункті залежить від зональних умов розміщення. Найбільша кількість сільських населених пунктів нині становить 1200.

Рівень урбанізації з 1989 до 2010 року коливався приблизно на 0,3%, проте тенденційно зростав із 66,9% (1989 рік) до 68,6% (2010 рік). Станом на початок 2013 р. міське населення становить 31 378,6 тис. осіб (68,8%), тоді як сільське – 14 174,4 тис. (31,2%) [4]. Основна причина такої ситуації – значна міграція, зокрема виїзд працездатного населення за кордон.

На сучасному етапі можна виділити декілька функціональних типів сільських поселень: сільськогосподарські поселення, пов'язані тільки з виробництвом сільськогосподарської продукції; несільськогосподарські поселення при транспортних вузлах; змішані центри місцевих і первинних систем розселення; приміські ті, в яких 10% населення зайнято у сільськогосподарському виробництві, решта – у міському центрі. Найчастіше поселення приміської зони, розташовані в межах 30-кілометрової відстані від великого міста або великого підприємства, формують агломерацію міст-супутників. З часом такі поселення поглинаються межами розростання міста.

Висновки. Українське село має давню історію, адже почало формуватися ще тисячоліття тому. Різні історичні, політичні й економічні епохи вносили в його структуру певні корективи. Знати їх, як і історію зародження загалом, вкрай необхідно для глибшого розуміння окреслення шляхів розвитку сільського середовища в нинішніх умовах.

Бібліографічний список

1. Благоустройство и планировка сельских населенных мест // Научные труды / отв. ред. Ю. Ф. Соломин. – Львов : Львов. с.-х. ин-т, – 1975. – Т. 59. – 91 с.
2. Бутягин В. А. Основы планировки и благоустройства населенных мест и промышленных районов / В. А. Бутягин. – М. : Высш. шк., 1978. – 232 с.
3. Виншу И. Архитектурно-планировочная организация сельских населенных пунктов / И. Виншу. – М. : Стройиздат, 1986. – 279 с.

4. Держкомстат. Населення України, 1998–2012 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html.

5. Довідник проектувальника. Містобудування / [за заг. ред. Т. Ф. Панченко]. – К. : Укрархбудінформ, 2001. – 188 с.

6. Сєдак І. Трипільські витоки містобудівних традицій у давніх слов'ян [Електронний ресурс] / І. Сєдак, О. Сєдак // Гайдамака : незалежний інформаційно-освітній ресурс. – Режим доступу : <http://www.haidamaka.org.ua/0040.html>.

7. Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в українських Карпатах ХІХ – поч. ХХ ст. / Р. Сілецький. – К. : Наук. думка, 1994. – 139 с.

8. Степанюк А. В. Архітектурно-планувальна реконструкція центральних сіл первинної системи розселення / А. В. Степанюк. – Львів : Укр. технології, 2012. – 272 с.

Габрель М., Черевко В. Особливості розвитку історичного села в Україні

Проведено ретроспективу розвитку та формування історичних сільських поселень в Україні. Розглянуто основні планувальні аспекти та особливості функціонування сільського середовища. Проаналізовані процеси урбанізації й реурбанізації поселень на території України в період ХХ – поч. ХХІ ст. Окреслено основні тенденції розвитку села та зародження нормативної бази планування сільських поселень. Визначено соціально-економічну складову у формуванні структури поселення.

Ключові слова: сільські поселення, частка міського населення, планування та благоустрій сіл, динаміка урбанізації, комплексність забудови та планування.

Habrel M., Cherevko N. Analysis of peculiarities of development of a historic village in Ukraine

The article is focused on the development and formulation of historic rural settlements in Ukraine. It highlights the principal planning aspects and peculiarities of rural settlements in Ukraine. It highlights the principal planning aspects and peculiarities of rural environment functioning. Processes of urbanization and reurbanization of Ukrainian settlements within the XXth the early XXth cent. Are examined. The main factors of a village development and the birth of normative base of rural settlements planning are outlined. Social and economic component in formulating the population structure are determined.

Key words: rural settlements, urban population portion, planning and welfare of a village, urbanization dynamics, consistency of building.

Габрель М., Черевко Н. Особенности развития исторического села в Украине

Проведена ретроспектива развития и формирования исторических селений в Украине. Рассмотрены основные планировочные аспекты и особенности формирования сельской среды. Проанализированы процессы урбанизации и реурбанизации селений на территории Украины в XX – нач. XXI вв. Начертаны основные тенденции развития села и зарождения нормативной базы планировки сельских селений. Определена социально-экономическая составляющая в формировании структуры селения.

Ключевые слова: сельские селения, часть городского населения, планировка и благоустройство сел, динамика урбанизации, комплексность строения и планирования.